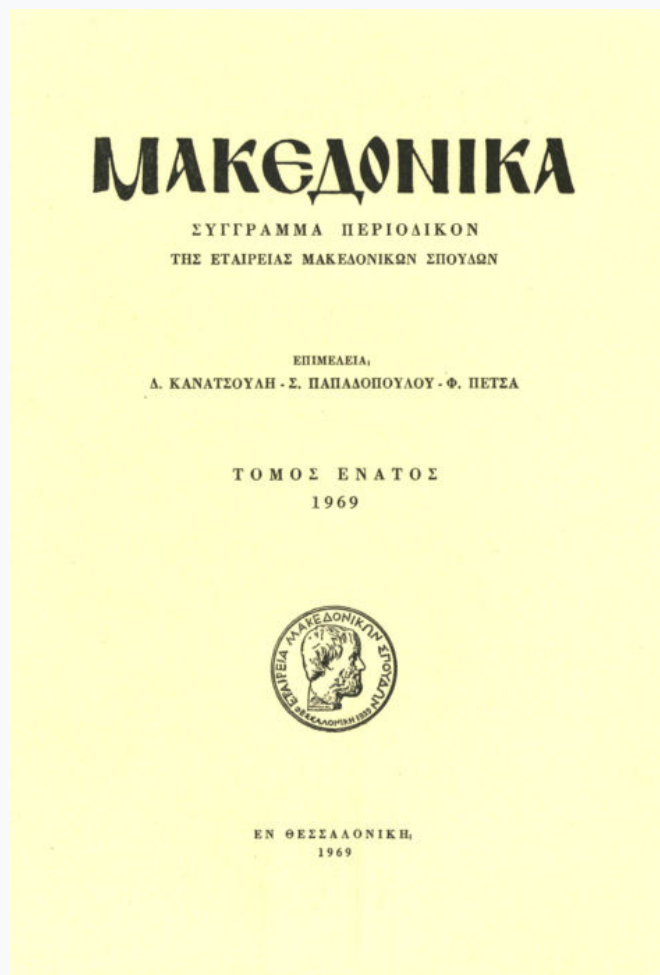

Μακεδονικά

Τόμ. 9 (1969)

Μ. Ι. Μανούσκα, Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα

Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

doi: [10.12681/makedonika.1062](https://doi.org/10.12681/makedonika.1062)

Copyright © 2015, Στέφανος Ι. Παπαδόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παπαδόπουλος Σ. Ι. (1969). Μ. Ι. Μανούσκα, Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) προς τους εν Βενετία μητροπολίτας Φιλαδελφείας και την Ορθόδοξον Ελληνικήν Αδελφότητα. *Μακεδονικά*, 9, 362–366.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.1062>

δονικού έλληνισμού. Τέλος, θα ήθελα νά τονίσω ότι άπ' όσο γνωρίζω, είναι ό πρώτος πανηγυρικός άπό τό βήμα τοῦ πανεπιστημίου τής μακεδονικής πρωτεύουσής με άντικείμενο τή νεώτερη μακεδονική ιστορία.

Χ. Κ. ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

Μ. Ι. Μανούσακα, 'Ανέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547-1806) πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ μητροπολίτας Φιλαδελφείας καὶ τὴν 'Ορθόδοξον 'Ελληνικὴν 'Αδελφότητα, «Βιβλιοθήκη τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Ινστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν», ἀρ. 3, Βενετία 1968, 4ο, σελ. κδ' + 164 + πίν. ἐκτός κειμ. 22.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σπουδαῖες ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἦταν ἡ 'Ελληνικὴ Κοινότητα τῆς Βενετίας. Οἱ 'Ελληνες τῆς Βενετίας κατόρθωσαν, ζώντας μέσα σὲ περιβάλλον σχετικῆς ἐλευθερίας καὶ ἔντονης οἰκονομικῆς δραστηριότητος, νά ἀναπτύξουν καὶ αὐτοὶ ἐμπορικὰ ἐνδιαφέροντα καί, σιγὰ σιγὰ, σχετικὸν πλοῦτο καὶ εὐμερία. Παράλληλα, ἔχοντας τὸ πλεονέκτημα νά παρακολουθοῦν ἀπὸ κοντὰ τὰ πολιτιστικὰ ρεύματα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, ἀνέπτυξαν ἀξιόλογη πνευματικὴ δράση, ἡ ὁποία δὲ στάθηκε ὠφέλιμη μόνον γιὰ τὰ μέλη τῆς Κοινότητος, ἀλλὰ, ὅπως ξέρομε ὅλοι, καὶ γιὰ ὅλο τὸ 'Εθνος, τὸ ὁποῖο ἐπὶ αἰῶνες τροφοδοτήθηκε μετ' ἰσχυρῆς ἐκδόσεως καὶ χρήσιμα γενικὰ βιβλία (ἐκκλησιαστικά, φιλολογικὰ κλπ.), τυπωμένα στῇ Βενετίᾳ.

Ἡ Κοινότητα αὕτῃ ὁργανώθηκε σύντομα (ἀπὸ τὸ 1498 κιόλας) σὲ συστηματικὸ ὄργανο, τὴν 'Ελληνικὴν 'Αδελφότητα, ἡ ὁποία κατηύθυνε πολλὰς φορὲς τίς ἐνέργειες τῶν 'Ελλήνων τῆς Βενετίας καὶ ἐπηρέαζε ὅπωςδῆποτε τὴ στάση τῶν ἀπέναντι οὐ κρίσιμα ζητήματα τοῦ Γένους καὶ τῆς 'Ορθοδοξίας. Καὶ μολονότι τὰ βενετικά Κρατικὰ 'Αρχεῖα ἀποτέλεσαν ἀντικείμενο ἐρευνᾶς ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια, τὸ συστηματικὸ 'Αρχεῖο τῆς ἰδίας τῆς 'Αδελφότητος ἔμενε ὡς τὰ τελευταῖα χρόνια ἀνεκμετάλλευτο. Μόνον ὁ Ἰωάννης Βελοῦδος, ὁ ἱστορικὸς τῆς Κοινότητος, εἶχε χρησιμοποιήσει τὴν πλούσια αὕτῃ πηγὴ, ἀλλὰ ὁ καρπὸς τῶν ἐρευνῶν τοῦ παρουσιάστηκε τὸν περασμένο αἰῶνα, πολὺ πρὶν γίνῃ συστηματικὴ ἀναδίστασις τῶν βενετικῶν ἀρχεῖων καὶ ἀρκετὰ χρόνια πρὶν διαφωτιστοῦν σημαντικὰς πτυχὲς τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας. Τελευταῖα δημοσιεύτηκαν σκόρπια μερικὰ ἐγγραφα, πού ἀναφέρονταν σὲ εἰδικώτερες, μεμονωμένες περιπτώσεις.

Μὲ τὸ καινούργιο βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Μανούσακα, σημερινοῦ Διευθυντοῦ τοῦ 'Ινστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν — ὁ τὸ ὁποῖο περιῆλθαν τὰ 'Αρχεῖο καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἡ κληρονομία τῆς 'Ελληνικῆς 'Αδελφότητος — ἔχουμε τὴν πρώτη συστηματικὴ παρουσίαση μιᾶς μεγάλῃς οἰρᾶς ἐγγράφων τοῦ 'Αρχείου αὐτοῦ. Πρόκειται γιὰ τὰ πατριαρχικά ἐγγραφα πού ἀναφέρονται στίς σχέσεις τῆς Κοινότητος, τῆς ὁποίας προΐστατο ὁ ἐκάστοτε ἐπίσκοπος Φιλαδελφείας, καὶ τῶν πατριαρχεῶν Κωνσταντινουπόλεως, 'Αλεξανδρείας καὶ Ἱεροσολύμων. Μὲ τὰ γράμματα αὐτὰ, πού παρέμεναν ὡς τώρα ἀνέκδοτα, διαφωτίζεται μιὰ μεγάλη περίοδος δύομιση αἰῶνων περίπου. Ἐκδίδονται διπλωματικῶς σαράντα συνολικά ἐπίσημα πατριαρχικά ἐγγραφα, ἀλλὰ στὴν οὐσία παρουσιάζονται, στὰ σχόλια καὶ στίς ὑποσημειώσεις, πολὺ περισσότερα· ὄχι μόνον ἑλληνικά, ἀλλὰ καὶ ἰταλικά, τὰ ὁποία περιέχουν πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα πού θίγουν τὰ κύρια σαράντα. Ἀπὸ τὰ 40 ἐκδιδόμενα, τὰ 27 ἀνήκουν οὐκ ἀσυνεχῶς οἰκουμηνικοὺς πατριάρχες, τὰ ὀκτὼ στοὺς πατριάρχες 'Αλεξανδρείας καὶ τὰ ὑπόλοιπα πέντε στοὺς πατριάρχες τῶν Ἱεροσολύμων. Ἐκτός ἀπὸ τὰ πατριαρχικά αὐτὰ γράμματα, τὰ ὁποία συνδυάζονται μετ' ἐκεῖνα πού ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸ Βελοῦδο, ἀναφέρονται ἀλλὰ ἐννέα, τὰ ὁποία ὁ ἐκδότης, κρίνοντάς τα μικρότερης οἰκίας, δὲν τὰ ἐκδίδει, ἀλλὰ τὰ παρουσιάζει μόνον μετ' αὐτὰ σύντομη περιγραφή τους (βλ. σ. ιθ', σημ. 1).

Τὰ τέσσερα πρῶτα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Διονύσιο Β' (1546-1555). Εἶναι τοῦ Μαΐου καὶ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1547 (ἀριθ. 1, 2), τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1549 (ἀριθ. 3) καὶ τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1550 (ἀριθ. 4). Παραλήπτες τῶν γνωστῶν Ἑλλήνες τῆς Βενετίας: Ὁ ἐφημέριος τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ τῆς πόλης Ἀναστάσιος Πόρφυρος (ἀριθ. 1), ὁ γνωστὸς λόγιος κληρικός τοῦ 16ου αἰῶνα Μητροφάνης, μητροπολίτης Καισαρείας καὶ πατριαρχικός ἐξάρχος στὴ Βενετία καὶ τὴν Ἰταλία στὰ 1546-1549 (ἀριθ. 3), ἡ Ἀδελφότητα τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας (ἀριθ. 3) καὶ ὁ ἐφημέριος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ γνωστός καλλιγράφος καὶ κωδικογράφος Βασίλειος Βάρελης (ἀριθ. 4). Ἀπὸ τὶς πληροφορίες τῶν ἐγγράφων αὐτῶν καὶ ἀπὸ τὸν σχολιασμό τοῦ ἐκδότη ἄς σημειωθοῦν ἐδῶ τὰ νέα ἐξακριβωμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ Μητροφάνη στὴν Ἰταλία, ποῦ καθορίζεται τῶρα μὲ ἀκριβεῖς χρονολογίες καὶ μὲ σαφεῖς αἰτιολογίες (βλ. σ. 7-11), καὶ οἱ μαρτυρίες γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων νὰ οἰκοδομήσουν τὸ ναὸ τους (τοῦ Ἁγίου Γεωργίου), ὁ ὁποῖος ἄρχισε νὰ χτίζεται στὰ 1539 καὶ τελείωσε, ὕστερα ἀπὸ πολλὰς οἰκονομικὰς θυσίας, τὸ 1573, γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλοπρεπέστερους ἑλληνικοὺς ναοὺς τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Τὸ πέμπτο πατριαρχικὸ γράμμα ἀνήκει στὸν ἄλλοτε μητροπολίτη Καισαρείας Μητροφάνη Γ' (Β' πατριαρχία του: 1579-1580) καὶ ἀπολύθηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1580. Ἀναφέρεται σὲ ὑποχρεώσεις καὶ δικαιοδοσίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σεβήρου (1577-1616) καὶ στὴν ἰδρυση ἑλληνικοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ στὸ βενετικὸ νησάκι Sant' Erasmo, ὅπου τὸ λοιμοκαθαρτήριο (τὸ λεγόμενο Nuovo Lazzaretto), ἀπ' ὅπου περνοῦσαν ὑποχρεωτικὰ πάρα πολλοὶ Ἑλλήνες ποῦ ἔρχονταν πρὸς τὴ Βενετία ἀπὸ τὶς κτήσεις τῆς στὴν Ἑλλάδα.

Τὰ ἐπόμενα τέσσερα γράμματα εἶναι τοῦ μεγάλου οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Β' τοῦ Τραπεζοῦ (1572-1579, 1580-1584, 1587-1595). Ἀναφέρονται στὴ σοβαρὴ θεολογικὴ διαμάχη ποῦ ἐξέσπασε στὴ Βενετία μεταξὺ τοῦ διακεκριμένου λογιῶν μητροπολίτη Κυθήρων Μαξίμου Μαργουνίου (1549-1602) καὶ τοῦ ἐπίσης σημαντικοῦ κληρικοῦ καὶ λογιῶν Γαβριὴλ Σεβήρου, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας (ἀριθ. 6, 7, 8: Αὐγουστος, Νοέμβριος 1590, Ἰούλιος 1592), καὶ (ἀριθ. 9: Ἰούνιος 1594) στὴ μεγάλῃ οἰκονομικῇ ἐνίσχυση τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος πρὸς τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (στὴ σ. 31-32 δημοσιεύεται καὶ κατάλογος τῶν ὀνομάτων τῶν Ἑλλήνων — ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν — ποῦ πῆραν μέρος στὸν ἔρῳ ὑπὲρ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου).

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 10 γράμμα (7 Ἰουνίου 1595) ἀνήκει σὲ ἄλλη ἐξέχουσα μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας, στὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μελέτιο Α' τὸν Πηγᾶ (1590-1601). Ἀναφέρεται στὴν «ἐλεημοσύνη» τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας πρὸς τὸν πτωχὸ πατριαρχικὸ θρόνο Ἀλεξανδρείας.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 11 ἔγγραφο ἀνήκει στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Θεοφάνη Α', τὸν λεγόμενο Καρύκη (1596-1597) καὶ ἀπολύθηκε τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1597. Μὲ τὸ γράμμα αὐτὸ διαφωτίζονται ἱκανοποιητικὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸ πατριαρχεῖο στὰ σκοτεινὰ αὐτὰ χρόνια τῆς ἐκκλησιαστικῆς μας ἱστορίας. Ὁ ἐκδότης σχολιάζοντας τὰ περιστατικὰ ποῦ ὀδήγησαν στὴν προσωρινὴ ἀνάρρηση τοῦ Μελετίου Πηγᾶ στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο ἀποδεικνύει ὅτι ὁ Κρητικὸς πατριάρχης Ἀλεξανδρείας δὲν ἀνέλαβε δυὸ φορές τὴν τοποτηρητεία τοῦ θρόνου Κωνσταντινουπόλεως — ὅπως νομίζαμε ὡς τώρα — ἀλλὰ μιά μόνο φορά, ἀπὸ τὸν Μάρτιο ἢ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1597 ὡς τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἐπομένου χρόνου (βλ. σ. 38-39).

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 12 καὶ 13 γράμματα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ματθαῖο Β' (1596, 1598-1602, 1603). Ἐκδόθηκαν τὸ πρῶτο τὸν Ἰούνιο καὶ τὸ δεύτερο τὸν Αὐγουστο τοῦ 1599. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ πληροφορίες ποῦ περιέχουν γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ νέου πατριαρχείου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποῦ πραγματοποιήθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1599 στὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸ Φανάρι, ὅπου βρίσκεται καὶ σήμερα. Στὴν οἰκοδόμηση τῆς νέας ἑδρας τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη καὶ στὸν ἐφοδιασμό τῆς

μέ πολύτιμα ἄμφια καί ἐκκλησιαστικά βιβλία οὐμβάλλον — ὅπως δείχνουν τὰ δύο αὐτὰ ἔγγραφα — καί οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας μέ πρωτοστάτη πάντοτε τὸν ἀρχιεπίσκοπό τους Γαβριήλ Σεβήρο.

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 14, 15 καί 16 ἔγγραφα ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Ραφαήλ Β' (1603-1607) καί ἀπολύθηκαν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1603 (ἀριθ. 14), τὸν Φεβρουάριο καί τὸν Μάιο τοῦ 1604 (15, 16). Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν κινητὴ περιουσία τοῦ ἐπισκόπου Κυθήρων Μαξιμίου Μαργουνίου καί τὸ ἄλλο στὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας στὸν καλλωπισμὸ τοῦ νέου οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Τὸ ἐπόμενο ἔγγραφο (ἀριθ. 16) ἀναφέρεται σὲ ἀτομικὴ ὑπόθεση οἰκονομικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 17 πατριαρχικὸ γράμμα ἀνήκει στὸν Νεόφυτο Β', πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στὰ 1602-1603 καί 1607-1612. Ἀπολύθηκε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1609 καί ἀναφέρεται σὲ γνωστὰ πρόσωπα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος τῆς Βενετίας, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ πιὸ σημαντικό ἴσως εἶναι ὁ Κωνσταντῖνος Ποστέλικος (ἢ Ποστόλικος), ὁ ὁποῖος ἐπαίξε πρωταρχικὸ ρόλο στὶς συνειρησεις τοῦ μητροπολίτη Τρίκης Διονυσίου Φιλοσόφου μέ τοὺς Ἰσπανοὺς κατὰ τὶς προετοιμασίες τῶν ἐπαναστάσεων στὴ Θεσσαλία καί τὴν Ἡπειρο (1601, 1611).

Στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Α' τὸν Λούκαρη ἀνήκουν τὰ ἐπόμενα δύο γράμματα (Μάρτιος καί Ἰούλιος 1622), τὰ ὅποια ἀναφέρονται σὲ ζητήματα μελῶν τῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας, ἀπὸ τὰ ὅποια τὸ ἓνα, ὁ Μάρκος Λιασῆς, χρημάτισε ἐφημέριος τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας τῆς Πόλεως καί ἀργότερα (1618) καί τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Βενετίας. Ὁ ἐκδότης παρουσιάζει, σχολιάζοντας τὸ δεύτερο γράμμα τοῦ Λούκαρη, τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκέντρωσε γιὰ τὴ διένεξη τοῦ Λιασῆ μέ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας Θεοφάνη Ξανάκη, ποὺ τελικὰ ἔληξε μέ τὴ δικαίωση τοῦ ἐφημερίου (1629).

Τὰ ὑπ' ἀριθ. 20, 21 καί 22 ἔγγραφα εἶναι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου Β' (ἀριθ. 20: Ἰούνιος 1651, ἀριθ. 21: Δεκέμβριος 1653, ἀριθ. 22: 20 Ἀπριλίου 1655). Μέ τὸ πρῶτο — ποὺ εἶναι συνοδικὸ χρυσόβουλλο γράμμα — ἀνανεῶνται τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας, ποὺ τότε ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Βαλεριανὸς (1635-1656). Τὸ δεύτερο ἀναφέρεται σὲ μιὰ γνωστὴ μορφή τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας, στὸν ἱερέα Ἀντώνιο Μπουμπουλῆ, ἐφημέριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1649 καί συντάκτη καί ἐκδότη δημόδους στιχουργήματος (ἀπὸ 532 δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους) ποὺ ἀναφέρεται στὸ μαρτύριο τοῦ Ἀθηναίου Μιχαῆλ Λίμωνα (ἐκδόθηκε τὸ 1681). Τὸ τρίτο γράμμα τοῦ Ἰωαννικίου Β' ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς τουρκοκρατούμενης Ἑλλάδας, τὸν λόγιο καί πολιτικὸ Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709). Ὁ ἐκδότης βρίσκει εὐκαιρία, σχολιάζοντας τὸ ἔγγραφο αὐτό, νὰ ἀποσαφηνίσῃ πολλὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο, κυρίως γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς νεότητάς του καί τοῦ ταξιδιοῦ του στὴν Ἰταλία (βλ. τὶς σελ. 74-76).

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 23 ἔγγραφο εἶναι γράμμα (τῆς 11ης Σεπτεμβρίου 1750) τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Παρθενίου τοῦ λεγόμενου Γερῆνη (1737-1766), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀξιόλογους πατρίρχες τοῦ ἱεροσολυμικοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Παρουσιάζονται στοιχεῖα γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ ἀνορθώσῃ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ πατριαρχείου του καί νὰ προστατεύσῃ τὰ Ἱερὰ Προσκυνητά τοῦ Παναγίου Τάφου. Τοῦ ἰδίου πατριάρχου εἶναι καί τὰ ὑπ' ἀριθ. 26, 27 καί 28 ἔγγραφα (ἀριθ. 26: 5 Δεκεμβρίου 1762, ἀριθ. 27: 5 Φεβρουαρίου 1763, ἀριθ. 28: 5 Μαΐου 1764). Ἀναφέρονται στὶς συνδρομὲς τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας πρὸς τὸ πατριαρχεῖο, ἀλλὰ κυρίως στὴ γνωστὴ ὑπόθεση τῆς ἀναγνώρισης ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας τοῦ Γρηγορίου Φατσέα († 1768).

Γιὰ τὸν Φατσέα βρίσκουμε περισσότερες πληροφορίες στὰ ἔγγραφα ὑπ' ἀριθ. 24 καί 25, ποὺ ἀνήκουν στὸν οἰκουμενικό πατριάρχη Ἰωαννῆνιο Γ' Καρατζᾶ (1761-1763) ἔχουν καί τὰ δύο χρονολογία: 25 Ἀπριλίου 1762. Σχολιάζονται τὰ γεγονότα μέ βάση ἄλλα ἔγ-

γραφα τοῦ ἀρχιεῖου τῆς Ἀδελφότητος καὶ συμπληρώνονται ὅσα εἶχε κάνει γνωστὰ γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴ δραστηριότητα γενικά τοῦ Φατσέα ἡ σχετική ἐργασία τοῦ Γεωργίου Πλουμίδη (βλ. «Θησαυρίσματα», τόμ. 4 (1967), σ. 85-113).

Τὸ ἔγγραφο ὑπ' ἀριθ. 29 εἶναι τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Γαβριὴλ Δ'. Ἀπολύθηκε στὶς 8 Δεκεμβρίου 1781 καὶ ἀποδέκτης του εἶναι ὁ ἄλλοτε ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλλληνίας καὶ Ζακύνθου (1759-1782) Σωφρόνιος Κουτουβαλῆς, ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας στὰ 1782-1790. Ὁ ἐκδότης παρουσιάζει ὅσα στοιχεῖα ἀναφέρονται στὴν ἐκλογὴ του ὡς Φιλαδελφείας καὶ στὶς δυσκολίες ποὺ παρουσίασε ἡ ἐπικύρωση τῆς ἐκλογῆς του. Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν ὑπόθεση αὐτὴ καὶ ὁ Γεώργιος Κολόνας, γνωστὸς ἀπὸ τὴν κατασκοπευτικὴ του δράση κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς δράσης τοῦ Λάμπρου Κατσώνη καὶ τὸν Ρώσων στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο (βλ. σ. 98-99, 104-105, 118-119, 122).

Στὸν ἴδιο πατριάρχη Γαβριὴλ Δ' ἀνήκουν καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 32, 33 καὶ 34 ἔγγραφα (25 Ἰανουαρίου, 27 Φεβρουαρίου καὶ 22 Νοεμβρίου 1782). Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὴν ἐκλογὴ διαδόχου τοῦ Κουτουβαλῆ στὰ Ἐπτάνησα, ἀπ' ὅπου, καθὼς εἴπαμε, προήχθη αὐτὸς σὲ ἀρχιεπίσκοπο Φιλαδελφείας. Τὰ ἄλλα δύο ἀναφέρονται στὴν προστασία νεαρῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν ποὺ στάλθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴν Ἰταλία γιὰ σπουδὲς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας.

Ὁ Γεώργιος Κολόνας ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἓνα ἀκόμη ἔγγραφο, στὸ γράμμα τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυπριανοῦ (ἀριθ. 35, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1783), τοῦ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸν ἐπίσημο ἀντιπρόσωπο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ὑπὲρ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

Διάδοχος τοῦ Κυπριανοῦ στὸν ἴδιο θρόνο ἦταν ὁ λόγιος καὶ δραστήριος Γεράσιμος Γ', ὁ λεγόμενος Γημάρης (1783-1788). Σ' αὐτὸν ἀνήκουν τὰ ἐπόμενα δύο ἔγγραφα (ἀριθ. 36 καὶ 37 : 23 Νοεμβρίου 1784), στὰ σχόλια τῶν ὁποίων ὁ ἐκδότης παρουσιάζει μαρτυρίες γιὰ τὴ δικαιολογημένη δυσπιστία τῆς Ἀδελφότητος πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Κολόνα (ἀριθ. 36) καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν εἰσφορῶν τῆς Κοινότητος ὑπὲρ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ἀριθ. 36, 37).

Μὲ τὸ ὑπ' ἀριθ. 38 πατριαρχικὸ γράμμα—ποὺ ἀνήκει στὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Παρθένιο Γ', τὸν λεγόμενο Παγκώστα (1788-1805), καὶ ἀπολύθηκε στὶς 5 Ἀπριλίου 1790—ἀναγγέλλεται μὲ μετριοφροσύνη καὶ χωρὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις ἡ ἐκλογὴ καὶ ἐνθρόνισή τοῦ πατριάρχου αὐτοῦ, ὡς διαδόχου τοῦ Γερασίμου Γ'.

Ἡ ὑπόθεση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Λευκαδίτη ἱερομονάχου Γερασίμου Ζυγούρα (1736 ci.-1820) ὡς ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας καὶ οἱ δυσκολίες ποὺ παρουσιάστηκαν κατὰ τὴν ἐπικύρωσιν τῆς ἀπασχολεῖ τὸ ὑπ' ἀριθ. 39 ἔγγραφο. Ἀνήκει στὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Ἀνθίμιο (1788-1808), ἐκδόθηκε στὶς 23 Ἰουνίου 1793 καὶ ἀποτελεῖ διαβεβαίωση τοῦ πρωτοεράρχου γιὰ τὴν ὑποστήριξιν ποὺ θὰ προσφέρῃ στὸν Ζυγούρα κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἐπικύρωσιν τῆς ἐκλογῆς του.

Τὸ τελευταῖο ἔγγραφο τῆς συλλογῆς ἀπολύθηκε στὶς 28 Σεπτεμβρίου 1806 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Θεόφιλο Γ' (1805-1825), πρόσωπο γνωστὸ γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν ἐθνικὴ του δράση. Ὁ Θεόφιλος στέλνει ἐπίτροπό του στὴ Βενετία τὸν ἀρχιμεντρίτη Διονύσιο, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπιδιώξῃ νὰ εἰσπράξῃ γιὰ λογαριασμό τοῦ πατριαρχείου παλιὲς εἰσφορὲς τῶν Ἑλλήνων ὑπὲρ τοῦ θρόνου Ἀλεξανδρείας. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ὁ Κολόνας, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἀναλάβει παλιότερα — παρὰ τίς ἀντιρρήσεις τῆς Ἀδελφότητος — νὰ συλλέξῃ τὰ ποσὰ γιὰ τὸ πατριαρχεῖο, ἐμφανίζεται ἀπὸ τίς μαρτυρίες τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ὡς πρόσωπο ἀναξιοπίστο· φαίνεται ὅτι τελικὰ τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῇ δὲν ἔφθασαν στὸν προορισμό τους. Ὁ ἐκδότης, σχολιάζοντας τὸ γράμμα, παρατηρεῖ χαρακτηριστικὰ ὅτι καὶ μὲ τὴν ἐκκλῆση αὐτὴ τὸ πατριαρχεῖο δὲν θὰ εἶχε πιά νὰ ἐλπίζῃ — καθὼς δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἐλπίζουν καὶ τὰ ἄλλα ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα τῆς Ἀνα-

τολής — στη θετική και πρόθυμη οικονομική συνδρομή της 'Ελληνικής 'Αδελφότητας : 'Η πτώση της Βενετικής Πολιτείας το 1797 είχε ως συνέπεια και την καταστροφή του μεγάλου πλούτου των 'Ελλήνων της Βενετίας.

'Η έκδοση των εγγράφων έγινε με τρόπο ύποδειγματικό: Προτάσσεται περίληψη του γράμματος, την οποία ακολουθεί λεπτομερής παλαιογραφική του περιγραφή. 'Ακολουθεί το κείμενο, το κριτικό υπόμνημα — όταν χρειάζεται — και τὰ σχόλια. Στὰ σχόλια ο κ. Μανούσacas βρίσκει την ευκαιρία νά παρουσιάση από κάθε πλευρά τὸ θέμα στο ὁποῖο ἀναφέρεται τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο, νά τὸ συμπληρώσῃ με τὴν ἐκδότη ἀλλῶν ἐγγράφων (κυρίως ἀπὸ τὸ 'Αρχεῖο τῆς 'Αδελφότητος), νά διαφωτίσῃ κάθε ἀσάφεια πού ἀφήνει ὁ πατριαρχικός γραμματέας. Μὲ τίς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν τὰ σχόλια δίδεται ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία συνδυάζεται με νέα, ἀνέκδοτα καὶ πάλι, στοιχεῖα ἀπὸ τὰ 'Αρχεῖα τῆς 'Αδελφότητος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἐκδότης προσφέρει κάθε γράμμα τῆς συλλογῆς σὲ ξεχωριστὴ ἐνότητα, πλήρη ἀπὸ ἀποψη παλαιογραφικῇ, ἱστορικῇ, βιβλιογραφικῇ κλπ. 'Ο συνδυασμός πάλι ὧν πατριαρχικῶν γραμμάτων, πού με παραπομπές καὶ συγκρίσεις δένονται μεταξύ τους, προσφέρει, με ἀπαράμιλλη μεθοδικότητα, ἐνίασι τὴν εἰκόνα τῆς ἱστορίας τῆς Κοινότητος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου ὡς τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα. 'Αλλὰ τὸ τοπικὸ πλαίσιο, ὅπου κινεῖται ὁ κ. Μανούσacas εἶναι ἐξ ἴσου μεγάλο, ὅπως καὶ τὸ χρονικὸ: 'Ο ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου δὲν θά βρῇ πληροφορίες μόνο γιὰ τοὺς 'Ελληνες τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ πρόσωπα (λογίους, ἐκκλησιαστικούς, ἐμπόρους κλπ.) πού ἔδρασαν ποικιλοτρόπα στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο στὴν ὑπόλοιπὴ 'Ιταλία, τὴν 'Ελλάδα καὶ ἄλλα κέντρα τοῦ ὁρθόδοξου 'Ελληνισμοῦ.

'Η ἐκδοση συνοδεύεται ἀπὸ λεπτομερῆ εὑρετήρια (σ. 137-152), ἰταλικὴ περίληψη τοῦ ἔργου (σ. 155-164) καὶ 22 πίνακες ἐκτὸς κειμένου, οἱ ὁποῖοι προσφέρουν χαρακτηριστικὰ δείγματα γραφῆς τῶν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ἀπὸ τὸ 1547 ὡς τὸ 1806. Τέλος, ὁλοφάνερη εἶναι ἡ ἐπιμέλεια κατὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου: ἡ τυπογραφικὴ του ἐμφάνιση εἶναι ἀνογοκαί, μπορεῖ κανεὶς νά πῇ, ἀσυνήθιστη γιὰ ἐλληνικὲς ἐκδόσεις.

'Ο τρόπος με τὸν ὁποῖο σύνθεσε καὶ αὐτὴ τὴν ἐργασία τοῦ ὁ κ. Μανούσacas, ἡ σαφήνεια καὶ προπόντων ἡ ἐμφανὲς μεθοδικότητά του θά ἀποτελέσουν ἀσφαλῶς ὑπόδειγμα σὲ ἄλλες ἀνάλογες ἐργασίες, ἰδιαίτερα σὲ ἐκδόσεις ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας.

ΣΤΕΦ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

'Αποστ. Ε. Βακαλοπούλου, 'Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, 80, σελ. κ' + 715.

Δέν εἶναι πρώτη φορά πού ὁ καθηγητὴς κ. Α.Ε. Βακαλόπουλος ἀσχολεῖται με τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Πάνω ἀπὸ τριάντα μονογραφίες ἔχει ἀφιερώσει σὲ θέματα τῆς τοπογραφίας, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Θάσου, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ ἄλλων μακεδονικῶν περιοχῶν. Μὲ τὴν ἐκδοση ὅμως τῆς συνθετικῆς ἐργασίας, πού παρουσιάζω ἐδῶ συνοπτικά, ὁ συγγρ. προσφέρει στὴ Βόρειο 'Ελλάδα τὸ συστηματικὸ καὶ βασικὸ ἱστορικὸ τῆς ἐγχειρίδιο. 'Όσα γράφθηκαν ὡς τώρα — ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀπὸ ἄλλους, 'Ελληνες καὶ ξένους ἱστορικούς — γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Μακεδονία οὐγχωνεῦνται μέσα στοῦ ὀγκώδες αὐτὸ βιβλίον (πού ξεπερνᾷ τίς ἑφτακόσιες σελίδες), ἀφοῦ πρῶτα περάσουν ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο ἱστορικὸ ἔλεγχον. 'Αλλὰ καὶ νέα στοιχεῖα προσάγονται, τὰ ὁποῖα ὁ συγγρ. ἀντλήσει μεθοδικὰ ἀπὸ παραγνωρισμένες καὶ ἀνεκμετάλλευτες πηγές, καθὼς ἐπίσης καὶ ἀπὸ ἀνέκδοτες ἀρχεακὲς μαρτυρίες ἐλληνικῶν, αὐστριακῶν, γαλλικῶν καὶ βενετικῶν ἀρχείων.

'Η ἐργασία ἀπλώνεται σὲ μιὰ χρονικὴ ἑκταση πέντε περίπου αἰῶνων. Τὰ τυπικὰ χρο-